

UDK: 1Anaksimandar  
Izvorni znanstveni članak  
Primljeno: 25. 4. 2016.

Željko Kaluderović  
Odsjek za filozofiju  
Filozofski fakultet  
Univerzitet u Novom Sadu  
RS – 21000 Novi Sad, Dr. Zorana Đinđića 2  
zeljko.kaludjerovic@ff.uns.ac.rs

## ANAKSIMANDROVO POIMANJE POČELA (BIĆA) I NJEGOVA DOKTRINA *DÍKE* I *TÍSIS*

### Sažetak

Autor u članku razmatra različite modalitete pristupa jedinom sačuvanom Anaksimandrovu fragmentu (DK12B1). U radu se prvo istražuju moguća određenja ključnog pojma njegove filozofije *to ápeiron* koja se generalno kreću od toga da je *ápeiron* 'nešto između' elemenata, do toga da je on 'mješavina' svih elemenata. Dodatno se tematizira i pitanje je li *ápeiron* nešto što je 'prostorno neograničeno' ili je pak nešto što je 'neodređeno kakvoćom'. Autor je, na Aristotelovu tragu, analizirao i je li 'ono neograničeno' čisto monističko načelo ili je Anaksimandar svrstan u skupinu filozofa zajedno s Empedoklom, Anaksagorom i Demokritom, određen kao netko tko nije više mogao govoriti o jednom načelu svega. Autor zaključuje da je, bez obzira na dvojbe i neslaganja među pristalicama ovog drugog tumačenja naravi pojma *ápeiron*, izvjesno da Anaksimandrov 'ono neograničeno' treba interpretirati kao tvar i svrstati ga u skupinu tzv. materijalnih uzroka. Autor istodobno istražuje moguće implikacije prve zabilježene upotrebe pojma *díkē*, kao i njezina oblika s negativnom riječcom (partikulom) *adikía*, u istom Anaksimandrovu fragmentu. Za Anaksimandra pravda nije bila isključivo vezana za ljudsku sferu niti je predstavljala nešto što postoji samo u njoj. Pravda ima i svoju kozmičku dimenziju pokazujući se kao veza i korelativnost opreka koje čuvaju načelo mjere. Poredak i pravda traju sve dok postoji ravnoteža opreka. U suprotnom, poremećajem nastupa doba nepravednosti ili, kako Anaksimandar piše, doba 'davanja pravde i naknade'. Razumijevanje pravde kod Anaksimandra konačno upućuje na dimenziju aritmetičke istovjetnosti, anticipirajući njezin posebni oblik koji će potom biti nazvan izjednačavajućom pravednošću.

Ključne riječi: Anaksimandar, *to ápeiron*, načelo, opreka, *kósmos*, pravda, naknada

### 1. *Ápeiron* kao *arkhé*

Anaksimandar je prvi filozof za koga se sasvim izvjesno može reći da je nešto napisao i da postoje pisani tragovi njegova rada. Jedan jedini fragment, a zapravo izuzetno važno misaono stajalište iz Anaksimandrove baštine (DK12B1), bio je i još uvijek jest predmet pomne istraživačke pozornosti i rada. J. Barnes tvrdi da je to i

prvi fragment koji potiče na apstraktno i metafizičko mišljenje (Barnes 1979: 28). Podjednaku pozornost zaslužuje pojam *to ápeiron*,<sup>1</sup> za koji W. Windelband kaže da je metafizički pojam, a da su nastojanja Milećana za određivanjem jedinstvene osnove svijeta skrenula znanost od istraživanja činjenica prema onom što je poslije nazvano pojmovno mišljenje (Windelband 1990: 71).

Gotovo sve što se danas zna o Anaksimandru, slično kao i Talu, manje ili više oslanja se na Aristotelove bilješke. Preciznije rečeno, ni Anaksimandar ni Anaksimenes ne spominju se ni kod jednog autora prije Aristotela.<sup>2</sup> Pedantni analitičari izbrojili su da se u cjelokupnom Stagiraninovu korpusu na samo četiri mjesta spominje Anaksimandrovo ime. Ipak, komentatori se uglavnom slažu da je znatno veći broj fragmenata u kojima Aristotel, bez spominjanja imena, uzima u obzir i istražuje temeljne stavove Anaksimandrove filozofske koncepcije. Ovo implicitno podrazumijevanje Anaksimandrovih misli širom je otvorilo vrata raznorodnim interpretacijskim pristupima u kasnijim vremenima, kulminirajući u 20. stoljeću.

Simplikije u komentarima Aristotelove *Fizike* prenosi ovaj, kako ga mnogi nazivaju, prvi fragment u povijesti antičke, i ne samo antičke, filozofije (DK12A9) (Diels 1983: 78, prev. D. Salopek) ovako:

Anaksimandar, Praksijadov (sin), Milećanin, Talesov sljedbenik i učenik, rekao je da je *ápeiron* počelo i element bića upotrijebivši prvi to ime za počelo. Kaže da ono nije ni voda niti što drugo od imenovanih elemenata, nego neka druga beskonačna priroda iz koje nastaju sva nebesa i svjetovi u njima.<sup>3</sup>

Ἄ. μὲν Πραξιιάδου Μιλήσιος Θαλοῦ  
γενόμενος διάδοχος καὶ μαθητῆς  
ἀρχὴν τε καὶ στοιχεῖον εἶρηκε τῶν  
ὄντων τὸ ἄπειρον, πρῶτος τοῦτο  
τοῦνομα κομίσας τῆς ἀρχῆς. λέγει  
δ' αὐτὴν μήτε ὕδωρ μήτε ἄλλο τι  
τῶν καλουμένων εἶναι στοιχείων,  
ἀλλ' ἑτέραν τινὰ φύσιν ἄπειρον, ἐξ  
ἧς ἅπαντας γίνεσθαι τοὺς οὐρανοὺς  
καὶ τοὺς ἐν αὐτοῖς κόσμους·

1 Vrlo je moguće da se kod Anaksimandra termin *ἄπειρον* prvi put javlja kao pojam, što se vidi i iz njegova imeničnog oblika s članom srednjeg roda (τό), i da ovim poimeničavanjem pridjeva 'neograničeno' u bitnome i započinje filozofski jezik u punom smislu riječi. Ovdje je prilika napomenuti da su u ovom radu starogrčke riječi ponegdje transliterirane, a tamo gdje je to napravljeno, slijedila su se transliteracijska pravila *Hrvatskog pravopisa Maticе hrvatske* (Badurina 2007). Većinom se starogrčke riječi ipak navode u svome izvornom alfabetskom obliku.

2 Platon, koji anegdotski spominje Tala u *Teetetu* 174a i možda misli na njega i u *Zakonima* 899b, nigdje ne govori o ostaloj dvojici Milećana, čak ni neizravno ne upućuje na njih.

3 Autor (Željko Kaluderović) prevodi ovaj dio fragmenta ovako: »Anaksimandar, Praksijadov [sin], Milećanin, Talov sljedbenik i učenik, izjavio je da načelo i element bića jest ono neograničeno, upotrijebivši prvi taj izraz za načelo. On kaže da ni voda niti neki drugi od takozvanih elemenata [to nije], već neka druga neograničena priroda, iz koje nastaju sva nebesa kao i svjetovi u njima.«

Da bi cjelina bila dovršena tek u onome što je H. Diels numerirao kao autentični dio samog fragmenta (DK12B1) (Diels 1983: 85, prev. D. Salopek):

Anaksimandar ... je rekao ... da je *ápeiron* počelo bića ... i iz čega bića nastaju u to isto i propadaju po nužnosti. Jer ona po redu vremena plaćaju kaznu i odštetu jedna drugima zbog nepravde.<sup>4</sup>

Α. ... ἀρχὴν .... εἴρηκε τῶν ὄντων τὸ ἄπειρον .... ἐξ ὧν δὲ ἡ γένεσις ἐστὶ τοῖς οὐσί, καὶ τὴν φθορὰν εἰς ταῦτα γίνεσθαι κατὰ τὸ χρεῶν· διδόναι γὰρ αὐτὰ δίκην καὶ τίσιν ἀλλήλοις τῆς ἀδικίας κατὰ τὴν τοῦ χρόνου τάξιν.

Simplikijev (DK12A9) i slični (pseudo) Plutarhov (DK12A10) i Hipolitov (DK12A11) navod prvenstveno ovise o Teofrastovu spisu *Mnijenja fizičara*, iz segmenta o materijalnom načelu (*περὶ ἀρχῆς*),<sup>5</sup> čija se stajališta opet uglavnom oslanjaju na samog Aristotela. Tumačenje Simplikijeva navoda potiče neke dvojbe i pitanja; recimo: Je li Anaksimandar prvi koristio riječi *ἀρχή* kao što upućuju neki suvremeni tumači?<sup>6</sup> Također, je li pojmu *ἀρχή*, poslije, Teofrast pridodao i pojam *στοιχεῖον*, ne bi li tako upotpunio već znanu peripatetičku terminologiju?<sup>7</sup> Možda je, ipak, J. Burnet u pravu kada neke dijelove 9. fragmenta (DK12A9) prevodi tako da ispadne da je Anaksimandar u stvari bio prvi koji je upotrijebio *ápeiron* za oznaku materijalnog uzroka?<sup>8</sup> Ovaj autor uz to negira Hipolitovu (DK12A113-5) tvrdnju ponovljenu na sličan način kod Simplikija (*Phys.* 150, 23), da je Anaksimandar bio prvi koji je podmet (*ὑποκείμενον*) nazvao 'načelom'. Način na koji je Burnet preveo ovo mjesto upućuje na to da, po njemu, i ono treba shvatiti tako da je Anaksimandar, zaista, bio prvi koji je odredio podmet kao materijalni uzrok.

Eksplcitne navode o Anaksimandrovoj uporabi pojma *ἀρχή*, može se dodati i *στοιχεῖον*,<sup>9</sup> ne treba sasvim zanemariti. Sasvim je moguće da su ovi pojmovi u Anaksimandrovo doba bili u uporabi, ali prije svega u njihovu svakodnevnom nefilozofskom značenju. Dakle, *ἀρχή* u smislu 'otpočinjanja', nečega što je 'oduvijek', nekog 'kraja' ili eventualno 'vladanja'. A *στοιχεῖον* u svom izvornom smislu kao 'kazaljka' ili 'slovo alfabet'. Ovi pojmovi, *ἀρχή* i *στοιχεῖον* (kao i *ὑποκείμενον*, 'podmet'

4 Autor (Željko Kaluderović) ovo prevodi na sljedeći način: »Anaksimandar... načelo... rekao da je biće ono neograničeno... Iz čega, dakle, bića nastaju u to i propadaju po nuždi. Jer ona jedna drugima daju pravdu i naknadu zbog nepravde, po redu vremena.« *Τὸ ἄπειρον* najčešće se prevodi kao 'ono neograničeno', 'ono beskonačno', 'to bezgranično' ili se jednostavno ostavlja transliterirano *to ápeiron*. Ross ga na engleski prevodi s 'the indefinite', a Bonic na njemački s 'das Unendliche'. *Ἄπειρος* još se prevodi kao 'neomeđen', 'beskrajn', 'neizmjeran', 'bezbrojan'; 'bez otvora'; 'neiskustven', a *ἀπείρων* kao 'bezgraničan'.

5 Tako tvrde i Kirk i Raven (1957: 117).

6 Misli se na uporabu riječi *ἀρχή* u smislu filozofskog pojma 'načelo'. To smatra, između ostalih, i Hegel (1975: 43).

7 To misli npr. Jaeger (1967: 24-28).

8 Burnetov prijevod 9. Simplikijeva fragmenta (DK12A9) glasi: »Anaximander of Miletos, son of Praxiades, a fellow-citizen and associate of Thales, said that the material cause and first element of things was the Infinite, he being the first to introduce this name of the material cause. He says it is neither water nor any other of so-called elements, but a substance different from them which is infinite, from which arise all the heavens and the worlds within them« (Burnet 1962: 52).

9 Premda se danas iz Simplikijeva izvještaja sve češće izbacuje riječ *stokheion*, koja je Aristotelu označavala 'element', kako zbog njezina evidentno kasnijeg podrijetla, tako i zbog njezina nesklada s uvjetom da se *ápeiron* ne može svesti na neki od elemenata.

ili 'ono što leži ispod') svoje filozofsko značenje stječu sasvim sigurno kasnije, u Platona i Aristotela, i malo je vjerojatno da su bili u takvoj specifičnoj ulozi u predsokratskom razdoblju. Ovo se tumačenje nalazi u W. Kranzovu *Indexu* koji je neka vrsta trećeg sveska Dielsovih *Presokratovaca* (FVS)<sup>10</sup>. Pojam ἀρχή pojavljuje se većinom u A fragmentima koji pripadaju tzv. doksografskim izvorima, a svega nekoliko puta se spominje u fragmentima označenima slovom B, u koje je Diels smještao tekstove za koje je vjerovao da su izvorni zapisi navedenih autora, premda i oni u određenom smislu mogu biti dovedeni u sumnju (Kranz 1987: 75–77).

Ovome treba dodati, da ako se iz Simpl. (*Phys.* 150, 23) i može zaključiti da je Anaksimandar (DK12B1) dao onom početlu bića (ἀπειρον) ime ἀρχή, iz druga dva fragmenta, Simpl. (DK12A9) i Hippol. (DK12A11), može se utvrditi drugačije: Anaksimandar je bio prvi koji je ono ἀρχή nazvao ἄπειρον, kako upućuje Salopek i autor ovog rada u svom prijevodu fragmenta DK12A9<sup>11</sup>, što implicira da je ápeiron, a ne arkhé, ona riječ koju je upotrebljavao Anaksimandar.<sup>12</sup>

Anaksimandar je tragao za onim jed(instve)nim koje stoji iza mnoštvenosti fenomenalnog svijeta, ali je istodobno uvažavao i ono što je označavano kao fundamentalna crta grčkog mišljenja, koja je imala dugu i djelotvornu povijest, pojam primarnih opreka.<sup>13</sup> Njemu je jednako tako bilo poznato i da je sukob ovih opreka bila neprijeporna činjenica u prirodi,<sup>14</sup> o čemu govori i Stagiranin u *Phys.* 204b24–29, ne spominjući nikoga po imenu, ali vjerojatno misleći na Anaksimandra (Aristotel 1988: 70, prev. T. Ladan).

10 U njemačkom izvorniku iz 1903. i kasnije: *Die Fragmente der Vorsokratiker*.

11 Alternativni prijevod prve rečenice 9. Simplikijeva fragmenta koji bi išao u prilog drugoj tezi da je arkhé, a ne ápeiron, ona riječ koju je Anaksimandar upotrijebio, po autoru ovog rada mogao bi glasiti: »Anaksimandar, Praksijadov [sin], Milećanin, Talov sljedbenik i učenik, izjavio je da načelo i element bića jeste ono neograničeno, upotrebivši prvi taj izraz, načelo«.

12 O ovoj problematici pisali su, između ostalih, i Jaeger, W. K. C. Guthrie, J. B. McDiarmid, W. A. Heidel i C. H. Kahn (vidjeti npr.: Kahn 1960: 166–196). Iako do danas nije definitivno riješen spor oko toga »stoji li arkhé za ápeiron ili ápeiron za arkhé«, autor je, zbog izrečenih sumnji u mogućnost Anaksimandrove upotrebe arkhé kao filozofskog pojma, na stajalištu koje je bliže drugom dijelu ove dvojbe.

13 O toplom i hladnom, suhom i vlažnom u ranom grčkom mišljenju detaljno piše G. E. R. Lloyd 1970: 255–280. O istome može se vidjeti i u Guthrie 1962: 78.

14 O tom sukobu govori se i u onom dijelu Anaksimandrova fragmenta koji se gotovo neosporno smatra autentičnim: »Jer ona jedna drugima daju pravdu i naknadu zbog nepravednosti, po redu vremena«. Ovaj sukob ne znači da za Anaksimandra, na primjer, vatra ne može nastati iz vode (odnosno toplina od vlage, kao kod Tala (*Met.* 983b18–24) (detaljnije vidjeti u Kaluderović 2015: 471–482), ili se pretvoriti u vodu, kao što to kaže i Simplikije (*Phys.* 24.21). Ovakvo nastajanje objašnjavalo se nizom posrednih stadija i uzastopnih preoblikovanja. Stalno nastupanje i uzmicanje toplog i suhog, odnosno hladnog i vlažnog, po nekima je očigledna aluzija na permanentnu i cikličnu smjenu godišnjih doba.

Jer postoje neki koji to postavljaju kao 'neograničeno', a ne zrak ili vodu, kako ostale ne bi razorila ona od pratvari koja je 'neograničeno'. One naime imaju oprečnost jedna prema drugoj, pa je na primjer zrak hladan, voda vlažna, oganj vruć; a kad bi od tih jedno bilo neograničeno, ostale bi već bile propale. Ovako kažu kako je nešto drugo ono iz čega su te pratvari.<sup>13</sup>

εἰσὶ γὰρ τινες οἱ τοῦτο ποιοῦσι τὸ ἄπειρον, ἀλλ' οὐκ ἀέρα ἢ ὕδωρ, ὡς μὴ τᾶλλα φθείρηται ὑπὸ τοῦ ἀπείρου αὐτῶν· ἔχουσι γὰρ πρὸς ἀλληλα ἐναντίωσιν, οἷον ὁ μὲν ἀήρ ψυχρός, τὸ δ' ὕδωρ ὑγρόν, τὸ δὲ πῦρ θερμόν· ὧν εἰ ἦν ἐν ἄπειρον, ἔφθαρτο, ἂν ἦδη τᾶλλα· νῦν δ' ἕτερον εἶναι φασιν ἐξ οὗ ταῦτα.

Pretpostavka<sup>16</sup> da je Anaksimandar neimenovani mislilac iz *Fizike* ima uporište ne samo u navedenim Simplikijevim zabilješkama, već i u drugim izvorima. Poznato je da je barem u prvoj generaciji Jonjana, ako ne i u drugoj, spominjano postojanje jedne od opreka u neograničenom izvoru svega. Ovo je evidentno u slučaju Anaksimenova pojma *ἀήρ*, jer podmetnuta priroda ne samo što je jedna i neograničena nego kao načelo bića »iz njega (zraka, nap. a.) sve nastaje i u njega se opet sve razlaže« (ἐκ γὰρ τούτου πάντα γίγνεσθαι καὶ εἰς αὐτὸν πάλιν ἀναλύεσθαι) (DK13B2) (Diels 1983: 91, autorov prijevod). Slično se da uočiti i u Ksenofanovu 28. fragmentu (DK21B28): »Gornju granicu Zemlje uz svoje vidimo nože, omeđenu zrakom; donja pak seže u beskraju«<sup>17</sup> (autor stavio u kurziv) (γαίης μὲν τόδε πείρας ἄνω παρὰ ποσσὶν ὀράται ἤξει προσπλάζον, τὸ κάτω δ' ἐς ἄπειρον ἰκνεῖται) (podvukao autor) (Diels 1983: 134, prev. J. Kaštelan). Talova voda, također, mora biti beskonačna u istom smislu kao i Ksenofanova zemlja, tj. i ona mora »sezati u beskraju«, zbog čega je Milećanin i »izjavljivao da je zemlja na vodi« (διὸ καὶ τὴν γῆν ἐφ' ὕδατος ἀπεφήνατο εἶναι) (Met.983b21–22) (Aristotel 2007: 11, prev. autor), dok sama voda nije imala daljnjeg podmeta. Anaksimandar je poričući beskonačnost svakoj od opreka promijenio značenje u odnosu na uobičajena stajališta svojih grčkih suvremenika. Uvaži li se vjerodostojnost argumentacije iz *Fizike* 204b24–29, onda je mogući razlog takvom izuzetku osiguranje ujednačenosti i ravnoteže između navedenih opreka.

Podatak da su ključne sastavnice od kojih je načinjen *kósmos* istoga ranga i statusa, nešto je što ima dugu tradiciju u drevnim kozmologijama i kozmogonijama. Odnos ekvivalencije, o kojem je ovdje riječ, upućuje na aritmetičku proporciju, odnosno na izravnjanje razlika i apostrofira jednakost koju je, potom, Aristotel vezao uz svoju izjednačujuću pravednost.<sup>18</sup> U XV. knjizi *Ilijade* (str. 186–195), zlovoljni Posejdon Iridi koja mu donosi poruku od Zeusa da se okane boja, odgovara da su Zeus, Had i

15 W. D. Ross smatra da ovaj navod potvrđuje da je riječ o Anaksimandru jer se govori o jednom od njegovih argumenata za postojanje *ápeiron* kao onoga što se razlikuje od svih ostalih stvari ovoga svijeta (Ross 1998: 549). Burnet potvrđuje ovu tezu i dodaje da je jasno da na ovom mjestu Anaksimandar stoji nasuprot Talu i Anaksimenu zbog, naravno, njihova spominjanja vode i zraka kao načela (Burnet 1962: 53).

16 'Pretpostavka', jer postoje autori koji negiraju ovakve tvrdnje, poput H. Chernissa koji je, po inače suzdržanoj *Enciklopediji Britanici*, autor jedne od dviju najutjecajnijih knjiga napisanih o Aristotelu tijekom cijelog 20. stoljeća. Chernissovo poricanje Akasimandrova autorstva temeljilo se na tezi da je to u stvari: »Prije svega Aristotelov argument o nužnom ekvilibriumu između oprečnih sila« (Cherniss 1964: 376, prev. autor).

17 Aristotel u spisu *O nebu* (294a22–23) parafrazira Ksenofanovu tezu sljedećim riječima: ἐπ' ἄπειρον αὐτὴν ἐρριζῶσθαι.

18 Detaljnije vidjeti u Kaluderović 2012a: 11–29.

on jednako časni jer »Sve se na troje razda, i svaki dobije vladu« (II.XV, 189) (Homer 1968: 273, prev. M. N. Đurić), dodajući poslije »kada on brata njemu i vlašću ravna i pravom usudi se da grdi i vrijeđa prijetnjama gnjevnim«<sup>19</sup> (II.XV, 209–210) (Homer 1968: 274, prev. M. N. Đurić). Posejdon je jednako častan (ὀμότιμον) kao i Zeus jer je ravnopravan s njim, tj. jednak mu je određen dio (ἰσόμορον). Kod Hesioda »Zemlja je ponajprije porodila jednako sebi Nebo« (Teogonija, 126–127) (Hesiod 1975: 12, prev. B. Glavičić), a udaljenost između Neba i Zemlje jednaka je udaljenosti između Zemlje i Tartara (Teogonija, 719–725). Ovdje se pokazuje helenski suptilni osjećaj za simetriju i mišljenje u vrsnim geometrijskim okvirima, koje mora biti vidljivo i na lađama koje su 'jednakostrane' kako se pripovijeda u *Odiseji* (XI, 508), ali i na mudroj, izbalansiranoj pameti koja je 'jednaka'. Milećaninova kozmologija upravo je na tom tragu punog smisla za simetriju, s jednakošću kao niti vodiljom. Aetije navodi (Aet. II, I, 3) kako se Anaksimandar spominje zajedno s Anaksimenom, Arhelajem, Ksenofanom, Diogenom, Leukipom, Demokritom i Epikurom kao zagovornik učenja o 'bezbrojnim svjetovima' sa svake strane ovoga jednog svijeta. Ključna razlika među njima je u tome što su po Epikuru udaljenosti između tih svjetova nejednake, dok je Anaksimandar rekao da su svi svjetovi međusobno podjednako udaljeni.<sup>20</sup> Udaljenosti između Zemlje, zvijezda stajačica, Mjeseca i Sunca također su jednake. Nadalje, Zemlja i Sunce su jednaki, preciznije, promjer kružnih otvora Sunčevih prstenova koji tvore vidljivo Sunce, jednak je promjeru Zemlje. Dva velika kopnena prostranstva na Zemlji, Azija i Europa, konačno su jednaka dvjema velikim rijekama (Nil i Istar<sup>21</sup>), koje teku iz iste udaljenosti i presijecaju Libiju i Europu po sredini na jednake dijelove.<sup>22</sup>

Uskladiti ove tendencije s jednakošću opreka koje ustanovljuju *kósmos* može biti u divnoj harmoniji s cjelokupnim spominjanim konceptom aritmetičke proporcije odnosno simetrije. Argument na koji se nailazi u *Phys.* 204b24–29 vodi preko ovih rafiniranih naslućivanja do rezoniranja s fizikalnom pozadinom, jer, ako bi jedna od opreka bila neograničena, ona ne bi samo poremetila arhitektonsku eleganciju čitave kozmologije nego bi uistinu 'razorila' ostale opreke.<sup>23</sup> To je zato što one »jedna drugima daju pravdu i naknadu«, pa ako bi jedna od njih bila bez granica, druge je više ne bi mogle ograničiti ni pojedinačno ni u kombinaciji zbog vlastite imanentne omeđenosti.

Ono što se svakako ne smije zaboraviti je da, kao što govori o **onom** neograničenom, Anaksimandar i temeljne opreke obilježava članom (τό), tj. kao 'ono toplo', 'ono hladno', 'ono suho' i 'ono vlažno' (DK12A9). Opreke za njega nisu bile svojstva nečega, nego same stvari. 'Ono toplo', drugačije rečeno, nije bilo toplina u smislu,

19 Prijevod Tomislava Maretića kao da još više naglašava jednakost Kronove i Rejne djece: »Natroje sve podijeliv zadobismo jednaki dio; Gdje on onoga hoće da ljutim riječima vr'jeđa, Koji je jednake vlasti i jednak mu određen dio« (Homer 1961: 296–297).

20 Evo tog mjesta (Aet. II,I,8): τῶν ἀπείρου ἀποφηναιμένων τοὺς κόσμους Ἀναξίμανδρος τὸ ἴσον αὐτοὺς ἀπέχειν ἀλλήλων, Ἐπίκουρος ἄνισον εἶναι τὸ μεταξύ τῶν κόσμων διάστημα. Prijevod autora: »Od onih koji su kazivali o beskonačnim svjetovima Anaksimandar je tvrdio da su oni jednako udaljeni jedni od drugih, a Epikur da je razmak između svjetova nejednak«. Original je preuzet iz Burnet (1962: 59).

21 Kako su u antičko vrijeme nazivali donji tok rijeke Dunava.

22 Ovo je temeljeno na pretpostavci da je geografija 'Jonjana' na koju se nailazi kod Herodota (*Istorija* I, IV.36 i II.33) evidentno baštinjena od Anaksimandra, posredovanjem Hekateja, i da joj je naglasak na jednakosti. Slično tvrdi Jaeger (1991: 92, 93).

23 Kako izgleda veza 'nepravde' i 'destrukcije' vidljivo je i iz Eriksimahova govora u Platonovoj *Gozbi* (188a – b), gdje piše da kada se Eros udruži s drskošću, on nadjačava godišnja doba pa: »Onda one suprotnosti mnogo uništavaju i naprave golemu štetu« (Platon 2000a: 73, prev. M. N. Đurić).



kako su kasniji autori smatrali, nekog atributa koji se pridaje nekom postojanju. Poimeničavanjem pridjeva (opširnije u prvoj podcrtanoj bilješci), dodavanjem ispred riječi člana *τό*, koji je uvijek i pokazna zamjenica, dobiva se govor o 'onom toplom' kao nečemu po sebi.<sup>24</sup>

Anaksimandar nije vodu ni bilo koju drugu vidljivu stvar razmatrao kao moguću osnovu svega drugoga. On je načinio velik korak naprijed time što je postavio nešto apstraktno, neperceptibilno, nešto manje određeno i ograničeno po karakteru, nešto od čega je sve drugo, kako se najčešće smatra, sekundarna manifestacija ili modifikacija, i koje je dobiveno procesom izdvajanja. Aristotel u *Phys.* 203b15 i d., govori o pet razloga na osnovi kojih se zadobiva »uvjerenje da postoji nešto *neograničeno*« (Aristotel 1988: 67, prev. autor).<sup>25</sup> U temporalnom smislu, najprije, *ἄπειρον* sigurno zaslužuje da se nazove 'neograničenim' ili 'beskonačnim'. Anaksimandar kaže ili Aristotel tako misli (*Phys.* 203b13–14) da je njegovo načelo 'besmrtno i nepropadljivo' (*ἀθάνατος καὶ ἀνώλεθρον*). Prema Hipolitovim tvrdnjama (DK12B2) priroda toga načela je i 'vječna' i 'ne stari' (*αἰδίον καὶ ἀγήρω*). Ovakve oznake može imati samo nešto što je radikalno drugačije od svega drugog u postojećem svijetu i također dobro opisuje već spomenuta značenja načela, u kojima je ono tretirano i kao najranije stanje stvari i kao trajna osnova njihova postojanja. *Arkhé* svih stvari samo ne može imati *arkhé*, početak, jer bi to nužno zahtijevalo novi *arkhé* i tako *ad infinitum*. A ono što nema *arkhé*, a nema ni završetka, to je *ápeiron*, jer da ima *arkhé*, tada bi imalo i granicu (*Phys.* 203b6 i d.).<sup>26</sup>

Treba spomenuti još dva značenja 'neograničenog' u vezi s dvojmom oko toga jesu li granice koje nedostaju mišljene kao vanjske ili unutarnje. Stagiranin je smatrao da tijelo ograničeno izvana to mora biti zbog nečega drugog. Izvan granica nekog tijela mora, dakle, biti nešto što nije ono samo. Vrijedi i obrnuto. Tijelo koje je neograničeno u ovom smislu, prema tome mora se beskonačno protezati, ili barem neodređeno, u prostoru. Kod Aetija (DK12A14), *ἄπειρον* se razmatra na ovaj kvantitativni način, »zato što postojeće rađanje ništa ne propušta« (Diels 1983: 80, prev. D. Salopek). Ako su opreke i naročito složenija tijela koja su od njih nastala u neprestanom nestajanju, može se očekivati da njihovo 'skladište', odnosno 'spremnik' iz kojeg sve novo nastaje, a to je 'ono neograničeno', bude nešto neiscrpno i beskonačno.<sup>27</sup> Aristotelova interpretacija, može se tvrditi, sugerira da je riječ o nečemu kvantitativno golemom i neodređenom, koje služi kao fizikalni spremnik svega, a najprije oprečnih kakvoća.<sup>28</sup>

24 Isto se može reći i za ostale opreke. Anaksimandar je i opreke razumijevao kao stvari, a ne samo *ápeiron*.

25 Nakon navođenja ovog Aristotelova pasusa (*Phys.* 203b6–15), T. Kokić elaborira mnogoznačnost iskazivanja *ápeiron*, i zaključuje: »Zbog svoje neograničenosti i upravljajuće moći *ápeiron* stječe božanski status kod mnogih tumača značenja Anaksimandrovog pojma *aápeiron*, pa i kod Aristotela« (Kokić 2015: 43).

26 *Apeiron* je kovanica sastavljena od negativne riječice (partikule)  $\alpha$  i imenice srednjeg roda  $\pi\acute{\epsilon}\rho\alpha\varsigma$ , koja označava nešto 'krajnje', 'granicu', uopće 'kraj', 'cilj', 'svršetak'.

27 Da *ἄπειρον* znači 'prostorno neograničeno', a ne 'kvalitativno neodređeno' smatra i Burnet. Slično misli i Cherniss. Diels je u svom prijevodu prvog fragmenta (DK12B1), uz 'das Apeiron' u zagradi dopisao 'das grenzenlos-Unbestimmbare', što znači 'ono neograničeno-neodređljivo'. Hegel, pak, piše sljedeće: »Napredak koji je učinjen time što je princip određen kao beskonačno sastoji se u tome što apsolutno suštastvo nije više nešto prosto, već je nešto negativno, opšte, jedna negacija konačnog. Beskonačna celokupnost je nešto više nego kada kažem: princip je jedno ili ono što je prosto« (Hegel 1975: 155, prev. N. M. Popović).

28 To se vidi i iz *Phys.* 203b6–8. Je li tako *ἄπειρον* bio određen i kod Anaksimandra, drugo je pitanje. U njegovo vrijeme, mislim, teško da je postojala takva pojmovna čistoća izražavanja koja bi pravila jasnu i

U drugom smislu, *ἄπειρον* je mišljen prvenstveno s unutarnjim granicama, što znači da nikakva crta ne može biti povučena između dijela i dijela unutar cjeline. Riječ je znači o nečemu što je na unutarnji način neograničeno, odnosno o nečemu što je neodređeno u vrsti.<sup>29</sup>

Analizirajući pasus iz *Fizike* 204b22–29, može se uočiti da iako Aristotel odbacuje hipotezu o postojanju neograničenog tijela, on ipak uvažava Anaksimandrovo obrazloženje zašto *ἄπειρον* mora biti kvalitativno neodređen. To je zato što bi identifikacija 'neograničenog' s vodom, zrakom ili vatrom, zbog oprečnosti među njima uništila sve druge elemente, odnosno priječila bi im razvitak. Zato *ἀπειρον* mora biti različit od njih ili kako to Aristotel kaže, mora biti nešto 'mimo pratvari' (*τὸ παρὰ τὰ στοιχεῖα*) (*Phys.* 204b23–24).<sup>30</sup>

Čak i ovakvo određivanje *ἀπειρονα* upućuje na to da je Stagiranin pretpostavljao da Anaksimandrovo 'neograničeno' načelo mora imati na neki način iskazivu vezu s pratvari ili tzv. elementima. Sistematizujući brojne varijacije na ovu temu koje se pojavljuju u Aristotelovim spisima, mislim da se može tvrditi da se *ἄπειρον* može tretirati na najmanje dva načina, kao što i svaki od ovih načina ima znatan broj kombinacija unutar sebe. Najprije, *ἄπειρον* je 'nešto između' (*τὸ μεταξύλιτόμεσον*) elemenata i, potom, on je 'mješavina' (*μίγμα*) svih elemenata.

U prvoj skupini riječ je uvijek o nečemu između dvaju elemenata, a kod samog Aristotela postoje tri kombinacije ovisno o kojim se elementima radi. Prvo, *ἀπειρον* kao nešto između vatre i zraka, spominje se na sljedećim mjestima u *Corpus Aristotelicum*: *GC* 328b34–35, 332a21; *Phys.* 187a14; *Met.* 988a30. Drugo, kao nešto između vode i zraka na ovim mjestima: *Met.* 988a13–14; 989a14; *Phys.* 203a16, 203a18, 205a27; *GC* 332a21; *Cael.* 303b12. U trećoj se kombinaciji *ἀπειρον* pojavljuje kao nešto između vode i vatre (*Phys.* 189b3). Antički komentatori uglavnom su prihvatili stajalište da je Aristotel prilikom izricanja ovih teza mislio na Anaksimandra. Moderni autori su, i zbog ove trostruke izmjene elemenata između kojih se 'neograničeno' javlja, tvrdili da je Stagiranin na navedenim mjestima, ili barem na većini njih, najvjerojatnije imao na umu Anaksimandra. Ni jedan drugi antički mislilac ne spominje se kao autor ovih tvrdnji, a Anaksimandrovo 'neograničeno' dobro se uklapa u danu shemu.<sup>31</sup>

Drugi način na koji se *ἄπειρον* može razmatrati u Aristotelovim djelima jest kao mješavina svih elemenata. Tragovi ovakvog razmatranja pronalaze se u *Met.* 1069b19–23 i u *Phys.* 187a20–23.<sup>32</sup>

---

oštru granicu između različitih nijansi mogućih određenja 'neograničenog'.

29 Premda bi se u skladu sa zadnjom rečenicom iz prethodne podcrtne bilješke na sljedeći način mogla pomiriti dva spominjanja značenja pojma *ἀπειρον*: možda on znači nešto što je prostorno beskonačno, a što uključuje i smisao da je ono kvalitativno neodređeno, jer nije formalno istovjetno ni vodi, ni zraku, ni nečemu trećem. Moguće je, dakako, i da je Anaksimandar imao u vidu najprije nešto što je neodređeno u vrsti, podrazumijevajući da je ono osim toga i neograničene veličine i trajanja.

30 I Simplikije u svom komentaru, u *Phys.* 479,33, pripisuje ovaj razlog Anaksimandru.

31 Anaksimandrov utjecaj može se prepoznati na temelju rečenične strukture i formulacija na primjer i kod Aristotela. Pasus iz *Met.* 983b8–11 (autorov prijevod): »Jer ono od čega su sva bića, prvo od čega nastaju i posljednje u što propadaju, čemu bivstvo ostaje ali se mijenja u svojstvima, to je, kažu oni, element i načelo bića« (*ἔξ οὗ γὰρ ἔστιν ἅπαντα τὰ ὄντα, καὶ ἔξ οὗ γίγνεται πρῶτον καὶ εἰς ὃ φθείρεται τελευταῖον, τῆς μὲν οὐσίας ὑπομενούσης, τοῖς δὲ πάθεσι μεταβαλλούσης, τοῦτο στοιχεῖον καὶ ταύτην ἀρχὴν φασιν εἶναι τῶν ὄντων*), dovoljno pokazuje ovu tendenciju, što je jasno vidljivo ako se usporedi s DK12A9 i DK12B1.

32 Kao i *Simpl. Phys.* 154,14 (DK12A9a). Windelband, pak, kaže da »Aristotelovi navodi više govore za pretpostavku posve izjednačene i stoga uglavnom indiferentne smjese svih iskustvenih stvari«



Na primjeru pasusa iz *Metafizike* lako se uočava kako Stagiranin, iako Anaksimandrovu teoriju i ostale teorije razmatra iz vizure vlastitog sustava, odnosno kao anticipaciju vlastitog učenja o prvoj tvari, i s pomoću svoga pojmovnog para potencijalnog i aktualnog (*dýnamis* i *enérgeia*), ispravno tumači stajališta svojih prethodnika, sažimajući Anaksagorine, Empedoklove, Anaksimandrove i Demokritove misli u jednu jedinu rečenicu koja glasi: »Sve stvari bivaju zajedno mogućnošću, ali ne i djelovanjem«<sup>33</sup> (ἦν ἁμοῦ πάντα δυνάμει, ἐνεργείᾳ δ' οὐ, *Met.* 1069b23, prev. autor).

Aristotel je očito dvojio kako odrediti narav Anaksimandrova pojma *ápeiron*. Zato je i vjerovao da kad već 'ono neograničeno' nije neki od pojedinačnih elemenata, onda ono mora biti ili nešto između elemenata ili njihova mješavina. Sam Stagiranin još je u nečemu dvojio: Je li Anaksimandar bio monist ili nije? Na osnovi onoga što piše u *Met.* 988b22–23 (»Doista, svi oni koji sve [smatraju] jednim i koji postavljaju neku jednu prirodu kao tvar« (ὅσοι μὲν οὖν ἔν τε τὸ πᾶν καὶ μίαν τινὰ φύσιν ὡς ἕλην τιδέεασι, prev. autor) i znanja da je Anaksimandrov *ἄπειρον*, iako nije bio neka određena tvar, ipak bio tvaran, moglo bi se zaključiti da je Milećanin bez sumnje bio filozof koji je postavio neko jedno kao načelo.<sup>34</sup> Ako se, s druge strane, baci pogled na prethodno spomenuti pasus iz *Metafizike* (1069b19–23), te neke rečenice iz *Fizike* (187a12–23), vidjet će se da na ovim mjestima Aristotel spominje Anaksimandra zajedno s Empedoklom, Anaksagorom i Demokritom, dakle s misliocima koji zasigurno više nisu govorili o jednom načelu svega.

U *Phys.* 203b6–15 Aristotel je razdvojio starije mislioce koje vjerovanje u oživiljenu samopokrećuću tvar nije više zadovoljavalo pa su se kao Empedoklo i Anaksagora kretali k pojmu zasebne pokretačke sile, od onih stvaralaca, poput Milećana, koji su još uvijek bili na tzv. hilozoističkom stadiju.<sup>35</sup> Stagiraninovo smještanje Anaksimandra, zapravo njegova pojma *ápeiron* među one filozofe koji ne poznaju neki zasebni *causa efficiens*, potvrđuje i sljedeća Hipolitova rečenica (DK12A11) (Diels 1983: 79, prev. D. Salopek):

Osim toga (rekao je) (Anaksimandar, nap. a.) da je kretanje vječno i da se u njemu zbiva nastajanje nebesa.<sup>34</sup>

πρὸς δὲ τούτῳ κίνησιν αἰδίδιον εἶναι,  
ἐν ἧι συμβαίνει γίνεσθαι τοὺς  
οὐρανοὺς.

Nema sumnje da je teza o *arkhé* Anaksimandra, kao nečemu što je bilo u vječnom kretanju, egzistirala i zbog vjerovanja da je njegovo načelo bilo vječno živo. Naime, za najranije grčke autore pojam života podrazumijevao je u sebi i samouzrokovano kretanje, što znači da njemu nikakav izvanjski uzrok nije ni bio potreban niti se takav uzrok mogao tražiti.<sup>37</sup> Iz perspektive Anaksimandrove filozofije, drugačije rečeno,

(Windelband 1990: 78, prev. N. Šašel, D. Grljić, D. Pejović).

33 To što Stagiranin u *Met.* 1069b22 za *ἄπειρον* kaže da je *μίγμα*, vjerojatno znači da je on smatrao da su u Anaksimandrovu *ápeiron* elementi bili prisutni samo mogućnošću, a ne i aktualnošću. Detaljnije o potenciji i aktualnosti te svrhovitosti kod Aristotela vidjeti u Kaluderović 2012b: 115–135.

34 Zato ga je i F. Nietzsche hvalio govoreći da »Anaksimandar pitanjem o postanku ovoga svijeta ne postupao više čisto fizikalno«, već da »bježi ... u metafizičku kulu« (Nietzsche 2001: 27, prev. P. Milat).

35 Detaljnije o hilozoizmu ima u Kaluderović 2015: 471–482.

36 Slično i Herm. Irris. 10 (DK12A12).

37 Karakteristika mišljenja Milećana bila je i da kad je već jednom došlo do razdvajanja međusobno neprijateljskih opreka, sam kozmogonijski proces bio je potom kontinuiran zbog prirodnog djelovanja

potreba za posebnim pokretačkim uzrokom, kao i zahtjev za jasnim razlikovanjem materijalnog i eficientnog uzroka,<sup>38</sup> bili bi nešto što bi više predstavljalo stvar budućnosti, a ponajmanje, ili preciznije, nikako imperativ sadašnjosti.

U zaključku ovog dijela rada može se tvrditi da bez obzira na to imenuje li se 'ono neograničeno' kao 'spremnik', 'nešto između', 'mješavina', 'jedno', 'besmrtno', 'nepropadljivo', 'božansko', 'beskonačno', 'neodređeno', 'materija uopće' ili nekako drugačije, sigurno je da je Aristotel postavio standard prema kojem se *ἄπειρον* interpretira kao 'tvar', što je na više mjesta naznačeno, a eksplicitno potvrđeno u *Phys.* 208a2–3.<sup>39</sup> Iz pasusa *Fizike* evidentno je i da 'ono neograničeno' po Stagiraninu spada u grupu tzv. materijalnih uzroka (*Phys.* 207b34–35) (Aristotel 1987: 79, prev. T. Ladan):

A budući se uzroci dijele četverostruko, jasno je da je 'neograničeno' uzrok kao tvar.		ἔπει δὲ τὰ αἴτια διήρηται τετραχῶς, φανερόν ὅτι ὡς ἕλη τὸ ἄπειρόν ἐστὶν αἴτιον.
--	--	---

## 2. Doktrina kozmičke pravde i naknade

Stariji komentatori Anaksimandra tvrdili su da je istinsko bivanje *kósmos* kao takvo nepravda prema 'onom neograničenom'.<sup>40</sup> Ovo gledište je bilo općeprihvaćeno prije postuliranja recipročne zamjenice *ἀλλήλοισ* ('jedna drugima') kao dijela izvornog teksta u drugoj rečenici.<sup>41</sup> Kasnije je ova argumentacija napuštena kao nešto bez snažnog uporišta u samom tekstu i u velikoj mjeri zanemarena.<sup>42</sup> Ono što, ipak, čini prihvatljivom spomenutu tezu, uputa je iz prve rečenice o nekoj vrsti povezanosti davanja 'naknade'<sup>43</sup> s 'propadanjem'.<sup>44</sup> Ostaje upitno kako biča 'jedna drugima' (kurziv autora) daju pravdu<sup>45</sup> i naknadu' u procesu koji razara njihovo postojanje. Sve dok

specifičnih moći ovih opreka, pa je tako toplina isušivala vlagu, a zatim su nastajali redom vjetrovi, kiše, munje, živa bića, ljudi i sve ostalo (DK12A11, DK12A27).

38 Detaljnije o Aristotelovu učenju o uzrocima vidjeti u Kaluderović 2013: 73–92.

39 Iako se u *Phys.* 208a2–3 ta konstatacija ne odnosi samo na Anaksimandra.

40 Ovakvo gledište je po svoj prilici bilo strano predsokratskom pogledu na svijet, i ono je teško moglo biti izvorna helenska zamisao. Jaeger na to još dodaje: »Nego Anaksimandar živo zamišlja da su stvari međusobno u sporu, kao ljudi pred sudom« (Jaeger 1991: 93, prev. O. Kostrešević, D. Gojković).

41 Zamjenica *allēlois*, preciznije rečeno, i nije bila sadržana ili barem nije bila sačuvana u tekstu fragmenta. Tek na osnovi radova G. A. Brandisa i Ritter-Prellera usvojena je kao ispušteni segment prvobitnog teksta.

42 Premda postoje autori koji su se sve vrijeme pridržavali spomenute teze, npr. Diels 1923: 69.

43 Imenica ženskog roda *τίσις* prevodi se kao 'naknada', 'plaća', 'odšteta', 'globa', 'zadovoljština'; ali i kao 'kazna', 'osveta', personificirano kao boginja osvetnica, čak i kao 'nagrada'.

44 U analizi Anaksimandrova fragmenta slijedila se inačica po kojoj prva rečenica, iako vjerojatno nije izvorno Milećaninova, već predstavlja naknadnu parafrazu, izražava supstancijalnost Anaksimandarove misli. Egzegeza teksta bila bi znatno jednostavnija kada bi se slijedio Heidel (1912: 233–234) i (u)tvrdilo da mišljenje kao i doslovni navod ove rečenice nisu Anaksimandrovi već Teofrastovi. Oko autentičnosti samog fragmenta filozofi i filozofi dosta su se sporili, pa 'elastičnija' inačica razmatra izvornost teksta u rasponu od *ἔξ ὧν δὲ zaključno sa κατά τὴν τοῦ χρόνου τάξιν*, a stroža inačica izvornima drži riječi: *κατὰ τὸ χρεῶν· δίδοναι γὰρ αὐτὰ δίκην καὶ τίσιν ἀλλήλοισ τῆς ἀδικίας*.

45 M. C. Nussbaum piše da je to prvi filozofski tekst u kojem se koristi pojam pravde jer u: »Metaforičkoj primjeni *dikē* na kozmičke procese opisuje veoma živopisno u što je sve *dikē*, u ljudskim, pravnim i

ovaj paradoks ne bude razriješen, održat će se široko negirano uvjerenje starijih komentatora o odnosu *kósmos* i 'onoga neograničenoga'. Drugačije rečeno, postojat će trajno iskušenje da se 'ono neograničeno' promišlja kao primatelj odgovarajuće 'naknade', i posljedično kao žrtva izvorne nepravde.

Približavanje odgovoru na ovo pitanje možda je moguće s pomoću rijetko spominjanog podatka da se u originalu fragment referira u pluralu na osnovu iz koje bića nastaju (ἐξ ὧν) i u koju propadaju (εἰς ταῦτα).<sup>46</sup> Ovo je pomalo neobično jer je upućivanje očigledno usmjereno na 'ono neograničeno', koje je, opet, u singularu, kao što je već navedeno, ono τὸ, koje stoji ispred ἄπειρον tvoreći kovanicu τὸ ἄπειρον, član za srednji rod u jednini. Promjena u pluralni oblik može značiti da je u danom kontekstu 'ono neograničeno' mišljeno kao množina.<sup>47</sup> Ovo je na tragu onoga što Aristotel kaže u *Fizici* 187a20–23 (Aristotel 1988: 11, prev. T. Ladan):

Drugi kažu kako se protivnosti izdvajaju iz jednoga u kojem su sadržane, kao što kazuje Anaksimandar, te oni koji govore da biva jedno i mnogo, poput Empedokla i Anaksagore; jer i oni iz mješavine izlučuju ostale stvari.<sup>46</sup>

οἱ δ' ἐκ τοῦ ἐνὸς ἐνούσας τὰς ἐναντιότητας ἐκρίνεσθαι, ὥσπερ Ἀναξίμανδρός φησι καὶ ὅσοι δ' ἐν καὶ πολλά φασιν εἶναι, ὥσπερ Ἐμπεδοκλῆς καὶ Ἀναξαγόρας ἐκ τοῦ μίγματος γὰρ καὶ οὗτοι ἐκκρίνουσι τᾶλλα.

Burnet u knjizi *Early Greek Philosophy*, prenoseći Teofrastovo stajalište, piše da riječi ἐνούσας, ἐναντιότητας i ἐκρίνεσθαι, uz riječ ὑποκειμένω, nisu čak ni parafraza bilo čega što je Anaksimandar rekao (Burnet 1962: 57). On dodaje da su one samo pokušaj da se Milećaninovo gledište 'prilagodi' peripatetičkim idejama, i da je riječ ἐνούσας isto toliko nepovijesna koliko i riječ ὑποκειμένω. Burnetove primjedbe ipak ne djeluju uvjerljivo s obzirom na činjenicu da se npr. riječ ἐνεῖναι relativno često pojavljuje kod predsokratovaca, ali i u tzv. medicinskim dokumentima, u smislu koji je zahtjevan u prezentnom kontekstu.<sup>49</sup> I druge dvije riječi koje Aristotel spominje u pasusu

moralnim stvarima, uključena«, i što sve može proizvesti kao posljedicu (Nussbaum 1993: 88, prev. autor). M. Gagarin smatra da je među predsokratovcima *dikē* rijetka, ali važna riječ, te da se njome Anaksimandar vjerovatno prvi koristio u smislu 'nagodbe, kazne' (Gagarin 1974: 195).

46 J. B. McDiarmid, u prepoznatljivom kritičkom tonu, kaže da pluralni oblik na ovom mjestu vjerovatno nema nikakvo specifično značenje uopće jer ga je Aristotel uobičajeno primjenjivao, pa je sasvim moguće da čak nije ni parafraza Anaksimandrovih riječi (McDiarmid 1970: 194).

47 Simplikije navodi (*Phys.* 24–25) da su suprotnosti toplo, hladno, suho, vlažno i tako dalje, iz čega se može utvrditi da je Anaksimandar pretpostavljao *veliki* broj opreka, slično kao i Alkmeon (DK24B4). Ipak, reći da je on tvrdio *bekonačan* broj opreka nije pouzdano utvrđeno i ostavlja neobjašnjenim postupanje Aristotela i njegovih sljedbenika, koji su ovaj momenat pripisivali Anaksagori kao njegovu vlastitu inovaciju.

48 Možda je grčko ἐναντιότητας bolje prevesti kao 'opreke', a ne kao 'protivnosti', a čitav pasus na sljedeći način (prev. autor): »Drugi kažu da se opreke izvode iz jednog bića u njemu, kako kaže Anaksimandar i oni koji govore da postoji jedno i mnogo, kao što su Empedoklo i Anaksagora; jer i ovi iz mješavine izdvajaju ostale stvari«. Ross kaže da καὶ οὗτοι ('i ovi'), iz *Phys.* 187a23, označava da je Aristotel mislio da je tu također riječ o Anaksimandru (Ross 1998: 483).

49 Učestalost upotrebe riječi ἐνεῖναι kod predsokratovaca može se provjeriti u Kranzovu djelu *Indeks* (Kranz 1987: 161).

iz *Fizike*, 'izdvajanje' (ἐκρίνεσθαι) i 'opreke' (ἐναντιότητος), upućuju na shvaćanja karakteristična za jonsku medicinu i fiziku te su dobro usklađene s onim što se zna o Anaksimandrovim stajalištima. Opreke očito jesu toplo, hladno, suho i vlažno, spominje ih i Simplikije, i predstavljaju sastavni dio njegove kozmologije. Izdvajanje<sup>50</sup> je, s druge strane, temeljna kategorija jonskog mišljenja, proces s pomoću kojega nastaju »nebesa i uopće svi postojeći beskonačni svjetovi« (DK12A10) (Diels 1983: 79, prev. autor).

Poseban je problem, opet, zašto Aristotel, ako je *ápeiron* mješavina različitih opreka, ipak smatra da ga treba imenovati kao 'jedno' (ἓνός) i kontrastirati ga na neki način s onim 'jedno i mnogo' (ἓν και πολλά) Empedoklovih razdvojenih elemenata unutar *σφαιροσ*-a i Anaksagorine prvobitne mješavine? Mogući odgovor je u nasljeđu koje Empedoklo i Anaksagora baštine od Parmenida, jer je već kod njih na djelu bilo svojevrsno progresivno 'komadanje' Parmenidove ideje bića, iako su značajke toga bića bile zadržane, a bit uvelike nepromijenjena, da bi se nekako uvelo mnoštvo i učinilo mogućim kretanje, ali i riješili drugi nametnuti problemi. Ovo je vrlo teško pripisati Anaksimandru, uz sve dvojbe i kolebanja koje je imao i sam Aristotel oko naravi *ápeiron*, o kojima je prethodno bilo riječi. Njegovo 'ono neograničeno' je ono 'jedno' koje 'sadrži' odgovarajuće 'opreke', ali one su u njemu tako temeljito izmiješane da nije moguće da se ijedna od njih pojavi kao pojedinačna, zasebna (s) tvar.

Slijedeći ovaj trag, moguće je pokušati objasniti strogo recipročnu narav nepravdnosti i naknade u prvom Anaksimandrovu fragmentu. U 'onom neograničenom', koje je savršena mješavina, nitko ne može vladati nad nekim drugim dovodeći se u mogućnost činjenja 'nepravde'. Tek razdvajanje koje oblikuje *kósmos* omogućava manifestiranje i djelatnu moć razdvajanja. Onoga trenutka kada jedna strana postane dovoljno snažna da prekorači granice one druge, rezultat će biti 'nepravda'. Ponovno apsorpcija *kósmos* u 'ono neograničeno' omogućava pretpostavku prema kojoj opreke nisu sasvim uništene, tj. da one činom propadanja ipak nisu prestale postojati. One su se samo još jednom smiješale potpuno sačuvavši svoju ravnotežu. Ovo povlači za sobom postupak 'nadoknade', kada nestaje ono što je nepravdno stečeno i nepravda ostaje bez onoga što je stekla. Nepravdnost nikada nije suprotstavljena 'onom neograničenom', niti mu daje nekakvu nadoknadu. Povratak u *ápeiron* samo je postupak koji osigurava punu kompenzaciju među samim oprekama, jer se naknada ne daje 'onom neograničenom', već one to daju 'jedna drugoj'.

Što se događa s razdobljem između nastajanja i propadanja?<sup>51</sup> Treba li pretpostaviti da je život i trajanje svijeta samo niz prekoračenja koja su neometana i nisu nadzirana sve do trenutka 'konačnog' raspleta. Ova teza bila bi protiv osnovnih postulata predsokratske fizike, odnosno njihova razumijevanja *φύσις*. Ako bi događanje bilo samo teatar nepravde bez adekvatne naknade, onda to ne bi bio *kósmos*, nego kaos, a obrazac uravnoteženih jednakosti u Anaksimandrovu viđenju svijeta propao bi. Ova mogućnost spriječena je strukturalnim elementima Anaksimandrova razumijevanja kozmogonijskih procesa. Opreke koje su ujednačene u 'onom neograničenom', istječu

50 Kod Heidela može se naći zanimljiva rasprava o 'izdvajanju' u njegovu tekstu o Anaksimandru (Heidel 1912: 229-232).

51 Kirk smatra da su riječi *γένεσις ἰφθορά* iz prve rečenice Aristotelovi tehnički termini i da je to razlog njihove uporabe. Oni se, zaključuje Kirk, uopće ne pojavljuju u sačuvanom predsokratskom kontekstu (Kirk 1962: 340). Burnet dodaje da nije vjerojatno da je Anaksimandar bilo što rekao o 'bićima' (τὰ ὄντα) (Burnet 1962: 52).

iz njega istodobno u dobro odmjerenim proporcijama.<sup>52</sup> Iz toga slijedi da toplo u poznatom svijetu neće biti snažnije nego što je hladno, a suho neće nadvladati ono vlažno itd. Uostalom, budući da je svijet 'obuhvaćen' od 'onog neograničenog',<sup>53</sup> ništa ne može ući niti izaći jer bi se time narušila utvrđena ravnoteža opreka u procesu nastajanja. 'Ono neograničeno', kako kaže Aristotel, 'upravlja' svijetom u njegovu razvijanju i propadanju. To nikada nije stvar izravnog djelovanja *ápeiron* na unutarnju strukturu svijeta, zato je čitava kozmologija prikazana u obliku interakcije opreka. *Ápeiron* 'upravlja' 'obuhvaćanjem',<sup>54</sup> čuvajući izvorni odnos ekvivalencije među samim oprekama.

Utvrđena ekvivalencija znači da je pravda osigurana,<sup>55</sup> jer ni jedna opreka neće moći prekoračiti vlastite granice ulazeći u područje svoga 'suparnika', suprotnosti. Kada se ulazak ipak dogodi, satisfakcija će stići u vidu 'naknade', slično ciklusu izmjene godišnjih doba kada toplina prevladava ljeti dopuštajući samo adekvatno i proporcionalno podvrgavanje vlastitom suparniku: hladnoći u razdoblju zime.<sup>56</sup> Treba se prisjetiti da Milećani, a samim tim i Anaksimandar, zadržavaju naslijeđenu predstavu, a koja potječe iz drevne mitologije, da je pravda<sup>57</sup> svojstvena strukturi samog univerzuma, odražavajući jednostavno uređenost, i da ovakvu kozmičku pravdu ne treba promatrati kao isključivo ljudsku kategoriju. Anaksimandar je,

52 Tako kaže i H. Fränkel: »Nichts Einzelnes werdend aus dem ápeironheraustritt, sondern nur gemeinsam die Gegensätze« (Fränkel 1930: 184).

53 Ili kako Aristotel piše u *Fizici* (203b11–13) da 'ono neograničeno': »Sadržava sve i upravlja svime, kao što kažu oni koji u beskonačno ne postavljaju druge uzroke, kao um ili prijateljstvo« (Aristotel 1988: 67, prev. T. Ladan). Grčko περιέχει osim 'sadržano je', znači i 'čvrsto držati se', 'štiti', 'braniti', 'nadvisevati', 'nadilaziti', pa i 'pobijediti u bitci'.

54 I ispuniti funkciju koju će kasnije Parmenid pripisati svojoj poemi *O prirodi za Díkē-Ananke*, koja ga: »Drži u vezama međe što ga okružuje (sasvim)« (DK28B8.31) (Diels 1983: 212, prev. D. Škiljan). U 10. fragmentu Elejac kaže (DK28B10.5-7): »O Nebu uokrug saznat ćeš isto odakle nasti i kako ga vodi i okova Nužnost da bi zvijezda držalo međe« (Diels 1983: 213, prev. D. Škiljan). Parmenid smješta u unutrašnjost bića, u fr. 8 i za *Ouranos* u fr. 10, ovaj zadatak 'držanja međe', koji Anaksimandrovo 'neograničeno' provodi okružujući svaki svijet izvana.

55 Ekvivalencija je, uz korelativnost, jedno od dva bitna obilježja pravde.

56 Burnet kaže da zato što toplo čini 'nepravdu' ljeti, a hladno zimi, da bi to na svršetku dovelo do uništenja svega, osim naravno *ápeiron*, kada ne bi postojala neiscrpna zaliha iz koje bi se opreke mogle stalno i iznova izdvajati (Burnet 1962: 57–58). Kirk i Raven pišu da je neprekidna izmjena opreka kod Anaksimandra objašnjena legalističkim metaforama koje vode podrijetlo iz ljudske zajednice (Kirk, Raven 1957: 119).

57 Treba, makar i ukratko, nešto reći o samoj imenici ženskog roda *díkē* i modalitetima njezina prenošenja na različite jezike. Engleski jezik nudi sljedeće prijevode: 'justice', 'right', 'order', 'law', 'judgments', 'trial', 'lawfulness', 'fairness', 'equity'... Na njemačkom se jeziku *díkē* najčešće prevodi kao 'das Recht', 'die Gerechtigkeit', 'der Rechtspruch', 'die Rechtspflege', 'die Rechtssache', 'der Rechtsstreit', 'die Klage'... Moderni jezici svoje prijevode često izvode iz latinskog jezika, ovdje iz riječi *iustitia*. Na hrvatski se jezik *díkē* prevodi tako da se uzima u obzir najmanje pet mogućih skupina njezina značenja s obzirom na helenski predložak. Prvo je ono njezino značenje koje se prevodi kao 'običaj', 'navika', 'način'. Zatim, kao drugo, *díkē* ima najčešće ono današnje značenje: 'pravo', 'pravda', pa i 'pravednost', uz eventualno podsjećanje da je personificirana *Δίκη* u stvari 'božica pravde'. Njezino treće značenje je 'pravna rasprava', 'presuda', 'pravosuđe', 'pravna odluka'. Četvrto značenje odnosi se na 'pravni posao', 'parnicu', 'tužbu'. I konačno, peto značenje *díkē* ima veze s 'kaznom', 'globom', 'zadovoljstvom', a kasnije i s 'osvetom'. Postoje i mnogobrojni oblici koji su srodni *díkē* u klasičnom grčkom jeziku, poput *δικάζω*, *δικαίδικος*, *δικαικός*, *δικαιοδοσία*, *δικαιοκρισία*, *δικαιολόγος*, *δικαιολογία*, *δικαίωπολις*, *δικαιοπραγέω*, *δίκαίος*, *δικαιοσύνη*, *δικαίω*, *δικαίωμα*, *δικαίωσις*, *δικανικός*, *δικασία*, *δικασκόποι*, *δικασμός*, *δικασπός*, *δικασταγωγός*, *δικαστήριον*, *δικαστής*, *δικαστικός*, *δικαστοφιλακείω*, *δικάστρια*, *δικαστής* i dr. (detaljnije vidjeti u: Liddel; Scott; Jones 1996: 430).

vjerojatno, preuzeo iz mitologije i vjerovanje da je svako bivanje kao određeno postojanje ravnoteža opreka i istodobno njihovo sukobljavanje. Dok je na djelu ravnoteža opreka, poredak traje, tj. pravедnost traje. Kada dođe do poremećaja ravnoteže, onda se gubi i poredak, te nastupa vrijeme nepravednosti, odnosno vrijeme djelovanja pravde i naknade.

Pomisao da dio teksta o 'davanju pravde i naknade' možda upućuje na izmjenu godišnjih doba, koja također biva po nekom višem poretku, potvrđuje se pri kraju rečenice gdje se kaže da je sve 'po redu vremena'. Sama ideja vremenskog roka može biti prikladna, jer 'nepravdu' koju čini ljeto treba nadoknaditi u približno jednakom zimskom razdoblju, ona koju napravi noć u ekvivalentnom trajanju dana itd. O kakvoj vrsti reda<sup>58</sup> je riječ? Čitava sintagma *κατὰ τὴν τοῦ χρόνου τάξιν* može rezimirati Anaksimandrovu misao da se promjene ne događaju kaotično, već prema temeljnoj i smjenjivoj uređenosti. Ovako uređeni niz 'sukcesivnih supremacija' pronalazi se već kod pisaca medicinske tematike i kod Empedokla. Helenska medicinska misao tako nudi dvije dobro poznate formule sklada u vezi s jednakosti. Prva se može predstaviti Alkmeonovom odredbom zdravlja koje po njemu »drži na okupu *jednakost* moći« (*συνεκτικὴν τὴν ἰσονομίαν τῶν δυνάμεων*) (DK24B4), (autor preveo i podcrtao). Druga je u vezi s koncepcijom umjerene klime koju on u *O vrstama vazduha, vodama i mestima* (Hipokrat, 2007) određuje kao *jednakost* (*ἰσομοιρία*) toplog i hladnog, vlažnog i suhog.<sup>59</sup> *Isonomía* i *isomoiría* ovdje eksplicitno ocrtavaju pretpostavku jednakosti koja je implicirana u prvim načelima medicinske teorije, *dýnamis* i *krásis*. Premda se ne može kategorički utvrditi potpuna analogija s Anaksimandrom, može mu se pripisati odgovarajuće gledište sa znatnom pouzdanošću. U svakom slučaju, može se reći da dok će reapsorpcija u 'ono neograničeno' biti potpuni i apsolutni završetak svake nepravednosti, dotle će cjelina pravde biti očuvana tijekom postojanja svijeta unatoč prisutnosti nepravde. Cjelina pravde uravnotežit će se naknadom za prekoračenje granice, što je po sebi osigurano postojanom jednakosti opreka.

Poznate su Anaksimandrove veoma poticajne ideje vrtloga, bezbrojnih svjetova, Zemlje koja lebdi i koju ništa ne drži, zatim koncepcija Sunca i zvijezda, tj. nebeskih tijela uopće, slobodno gibajućeg mnoštva koje nije fiksirano na svodu ili hrabre teorije o podrijetlu živih stvorenja. Važniji od navedenih, ili nekih drugih fizikalnih hipoteza Milečanina, bio je njegov filozofski koncept *phýsis* koji se razumije kao samoregulativna ravnoteža, čiji je poredak imanentan i osiguran nepromjenjivom proporcijom njegovih glavnih sastavnica. Ovo gledište je tim važnije ako se zna da je nastanak praktičke filozofije u Heladi fundamentalno povezan s promjenom razumijevanja pojma *φύσις*. Pojam prirode se, naime, iz Anaksimandrove odnosno kozmološke dimenzije sveprožimajućeg načela postupno transformira u pojam koji će postati ključan za promišljanje antropološkog područja. U tom preuzimanju

58 U izvorniku stoji termin *τάξις*, koji ima dvije skupine značenja. *Τάξις* najprije upućuje na 'red', ali i na 'naredbu', 'uredbu', 'dostojanstvo', 'mjesto'. U drugoj skupini značenja su 'uređen položaj ili pravac', 'zatvoren red', 'bojni red', 'četa'.

59 Grčka imenica ženskog roda *ἰσονομία* (Herodot, III,80,83,142, 143; V,37 i Tukidid VI,38,3) označava prije svega 'jednakost u pravima', 'političku jednakost', i stoga označava jednakost dostojanstva i časti ili statusa među građanima. J. Burckhart smatra da su pojmovi *ἰσονομίαι ἰσηγορία* ('jednaka sloboda govora', 'jednakost', Herodot, V,78) istog značenja kao i pojam *δημοκρατία* (Burckhart 1992: 214). S druge strane, imenica *ἰσομοιρία* (Demosten, XLVIII.19) znači 'jednak dio ili čin', 'razmjernost', tj. baštini koji baštini jednake dijelove imetka ili vlasništva. Prema ovome bi *ἰσομοιρία* trebala označavati prije svega jednakost u osobnom i društvenom statusu ili časti.



pojam *phýsis* postat će relevantan i mjerodavan za adekvatno razumijevanje onoga što Aristotel prikladno zove 'ljudskih stvari'. Jednom izražena, ova ideja postala je zajednička svojina klasičnoga misaonog diskursa. Ona se može pronaći i u političko-pravnoj sferi, odnosno u pretpostavci da je pravda stvar koja je relacija između jednakih ili ravnopravnih,<sup>60</sup> i da njezine ovlasti zadiru u domenu ravnoteže nadoknada, tj. kompenzacija.<sup>61</sup> Konačno, u prvom Anaksimandrovu fragmentu naglasak je na aritmetičkoj jednakosti, a odnos ekvivalencije i korelativnost opreka u njegovu pristupu upućuju prvenstveno na *iustitia commutativa*.

### Literatura

- Aristotelis *Opera*, ex. rec. Immanuelis Bekkeri, ed. Acad. Regia Borussica, I – V, Berlin 1831 – 1870. Novo izdanje je pripremio O. Gigon, Berlin 1970 – 1987. Svi Aristotelovi navodi sravnjivani su prema ovom izdanju.
- Aristotel (1988). *Fizika*. Zagreb: Liber.
- Aristotel (1988). *Metafizika*. Zagreb: Liber.
- Aristotel (2009). *O nebu. O postajanju i propadanju*. Beograd: PAIDEIA.
- Badurina, L., Marković, I., Mićanović, K. (2007). *Hrvatski pravopis*. Zagreb: Matica hrvatska.
- Barnes, J. (1979). *The Presocratic Philosophers I*. London, Henley and Boston: Routledge & Kegan Paul.
- Bonitz, H., Seidl, H. (1982). *Aristoteles' Metaphysik I – II*. Hamburg: Felix Meiner Verlag.
- Burkhart, J. (1992). *Povest grčke kulture I*. S. Karlovci, Novi Sad: Izd. knjiž. Z. Stojanovića.
- Burnet, J. (1962). *Early Greek Philosophy*. Cleveland and New York: The World Publishing Company.
- Cherniss, H. (1964). *Aristotle's Criticism of Presocratic Philosophy*. New York: OCTAGON BOOKS INC.
- Diels, H. (1983). *Predsokratovci fragmenti I – II*. Zagreb: Naprijed.
- Diels, H., Kranz, W. (1985 – 1987). *Die Fragmente der Vorsokratiker I – III*. Zürich: Weidmann.
- Fränkel, H. (1930). *Parmenidesstudien*. Nachrichten der Gesellschaft der Wissenschaften zu Goettingen 2: 153-192. Gött. Nachrichten.
- Furley, D. J., Allen, R. E. (1970 – 1975). *Studies in Presocratic Philosophy I – I*. New York, London: Humanities Press Inc.
- Gagarin, M. (1974). *Díkē in Archaic Greek Thought*. *Classical Philology*, 69, 3: 186-197.

60 Ili kako Heidel primjećuje (prev. autor): »δίκη postoji između jednakih« (»δίκη obtains between peers«). Dodajući da i grčko pravo, koje je razvijeno iz *ius talionis*, uvijek ostaje *ἀγών* između jednakih, u kojem država djeluje isključivo kao sudac. Nema javnog tužitelja, nego oštećeni ili njegovi prijatelji moraju zahtijevati zadovoljštinu. Prema tome, savršeno je slobodno priznanje animoziteta od tužiteljske strane. S obzirom na to da je ἴβρις ('obijest') ἰὺπερ βασία, tj. 'prestupanje božjeg ili ljudskog zakona', onda je δίκη ('pravda') u stvari κόλασις ('kazna'). To je poznata sintagma 'oko za oko, zub za zub', po kojoj su grijeh i kazna istovrsni (Heidel 1912: 234).

61 Doslovno tumačenje neologizma 'dobiti pravdu' može značiti 'dobiti (nazad) jednako' (ἴσα ἕσεται, *Od.* II, 203–204). S druge strane, 'davati pravdu' (δίκην δίδοναι), također doslovno znači 'platiti jednako' (ἴσῃν ἔτιθεν) (Sofokle, *Ot.* 810). Ono što je u osnovi svega je načelo razmjene, tj. jednaka vrijednost nadoknade za uzete vrijednosti.

- Guthrie, W. K. C. (1962). *A History of Greek Philosophy I*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Hegel, G. V. F. (1975). *Istorija filozofije I*. Beograd: BIGZ.
- Heidegger, M. (1997). Anaksimandrov fragment. *Istočnik VI*, 22: 48–76.
- Heidel, W. A. (1912). On Anaximander. *Classical Philology 7*, 2: 212–234.
- Herodot (1988). *Istorija I – II*. Novi Sad: Mat. srp.
- Hesiod (1975). *Postanak bogova. Homerove himne*. Sarajevo: V. Masleša.
- Hipokrat (2007). *O vrstama vazduha, vode i mesta*. S. Karlovci, Novi Sad: Izd. knjiž. Z. Stojanovića.
- Homer (1961). *Odiseja*. Zagreb: Mat. hrv.
- Homer (1985). *Ilijada*. Novi Sad: I. r. o. Mat. srp.
- Homer (1987). *Ilijada*. Zagreb: N. z. Mat. hrv.
- Homer (2002). *Odiseja*. Beograd: Zav. za udžb. i nas. sred.
- Jaeger, W. (1967). *The Theology of the Early Greek Philosophers*. Oxford: Oxford University Press.
- Jaeger, V. (1991). *PAIDEIA*. Novi Sad: Knjiž. zajed. Novog Sada.
- Kahn, C. H. (1960). *Anaximander and the Origins of Greek Cosmology*. New York: Columbia University Press.
- Kaluderović, Ž. (2012a). Aristotelovo poimanje pravednosti. *Zbornik radova 11 (Filozofski fakultet Univerziteta u Tuzli) 34*, 11: 11–29.
- Kaluderović, Ž. (2012b). Mogućnost, udejstvenost i usvrhovljenost. *Filozofski godišnjak VIII*, 8: 115–135.
- Kaluderović, Ž. (2013). Stagiraninova aitiologija. *Znakovi vremena XVI*, 59: 73–92.
- Kaluderović, Ž. (2015). Talesov vitalizam. *Filozofska istraživanja 139*, 35, 3: 471–482.
- Kirk, G. S. (1970). Some problems in Anaximander. In D. J. Furley, R. E. Allen (eds.), *Studies in Presocratic Philosophy I*. (pp. 323–349) New York, London: Humanities Press Inc.
- Kirk, G. S., Raven, J. E. (1957). *The Presocratic Philosophers*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Kokić, T. (2015). *Pregled antičke filozofije*. Zagreb: Naklada Breza.
- Liddell, H. G., Scott, R., Jones, H. S. (1996). *A Greek-English Lexicon*. Oxford: Oxford University Press.
- Lloyd, G. E. R. (1970). Hot and Cold, Dry and Wet in Early Greek Thought. In D. J. Furley, R. E. Allen (eds.), *Studies in Presocratic Philosophy I*. (pp. 255–280). New York, London: Humanities Press Inc.
- Lloyd, G. E. R. (1977). *Aristotle: the Growth and Structure of his Thought*. Cambridge: Cambridge University Press.
- McDiarmid, J. B. (1970). Theophrastus on the Presocratic causes. In D. J. Furley, R. E. Allen (eds.), *Studies in Presocratic Philosophy I*. (pp. 178–238) New York, London: Humanities Press Inc.
- Nietzsche, F. (2001). *Filozofija u tragičkom dobu Grka*. Zagreb: Nakl. Jesenski i Turk.
- Nussbaum, M. C. (1993). Equity and Mercy. *Philosophy and Public Affairs 22*, 2: 83–125.
- Platon (2000a). *Gozba*. Beograd: BIGZ.
- Platon (2000b). Teetet, u: *Kratil. Teetet. Sofist. Državnik*. Beograd: ΠΛΑΤΩ.
- Platon (2004). *Zakoni*. Beograd: Dereta.
- Ross, W. D. (1998). *Aristotle's Physics*. Oxford: Oxford University Press.
- Tukidid (1991). *Povijest peloponeskog rata*. Beograd: Dereta.
- Windelband, W. (1990). *Povijest filozofije I*. Zagreb: Naprijed.

## ANAXIMANDER'S UNDERSTANDING OF PRINCIPLE (OF BEING) AND HIS DOCTRINE OF "DÍKĒ" AND "TÍSIS"

### Abstract

The author reviews the various modalities of access to the only surviving Anaximander's fragment (DK12B1). The paper, first of all, explores possible definitions of the key concept of his philosophy *to ápeiron*, which generally range from *ápeiron* being 'something in between' elements, to the one that it is 'a mixture' of all the elements. In addition the topic is being discussed of whether the *ápeiron* is something that is 'spatially boundless', or is it something that is 'qualitatively indefinite'. The author, on the trail of Aristotle's trail, analysed whether 'the boundless' is purely a monistic principle, or whether Anaximander since being placed in a group of philosophers together with Empedocles, Anaxagoras and Democritus, is situated as someone who could no longer speak of a single principle of everything. The author concludes that, regardless of doubts and disagreements among commentators over the nature of *ápeiron*, it is certain that Anaximander's 'the boundless' should be interpreted as matter and classified into the so called category of material causes. The author, at the same time, examines the possible implications of the first registered use of the term *díkē*, as well as its form with the negative particle *adikía*, in the after mentioned fragment of second Milesian philosopher. For Anaximander justice was not exclusively linked to the human sphere, nor did it represent something that only exists in it. Justice also has its cosmic dimension, being presented as a link and correlation of oppositions that maintain the principle of measure. While there is equilibrium of oppositions the order is maintained, the justice is maintained. When it is disrupted the era of injustice occurs, or as Anaximander puts it, the era of 'providing justice and compensation'. Understanding of justice with Anaximander, finally, indicates the dimension of arithmetic equality, anticipating its special form which will then be called equalizing justice.

Key words: Anaximander, *to ápeiron*, principle, oppositions, *kósmos*, justice, compensation